

Студії з української історії

УДК 902.01

ПОХОВАННЯ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ МІЖРІЧЧЯ ДНІПРА ТА ДОНУ З БРОНЗОВИМИ НОЖАМИ

Дубяга Андрій

Метою статті є систематизація й аналіз поховань доби середньої бронзи міжріччя Дніпра та Дону, яке відповідає ареалу Донецько-Донської катакомбної культури, що містили бронзові ножі. Дослідження ґрунтується на використанні таких методів, як порівняльний, історико-типологічний і статистичний. Зокрема, на основі статистичного аналізу з'ясовано, що поховання з бронзовими ножами катакомбної культури не варто вважати пересічними. Про це свідчить насиченість супровідним поховальним реманентом, що перевищує середні показники. Також встановлено, що існують кореляції між похованнями з бронзовими ножами й іншими елементами озброєння, як-от вістря стріл, наконечники списів / дротиків, булав і сокир. Частина бронзових ножів могла виступати зброєю, причому зброєю неспеціалізованою. Для оцінки таких знахідок у похованнях важливим є аналіз супровідного інвентаря й іншого контексту. Актуальність цього напрямку досліджень катакомбної культурної спільноти полягає у відсутності в наукових колах загальноприйнятої думки стосовно значення та сфери застосування цього елемента поховальних комплексів. На сьогодні існує кілька підходів щодо інтерпретації ножів: по-перше, як частина столового набору (зумовлено стійким поєднанням у похованнях з шилом і розглядається як ніж та виделка), по-друге, як предмет суто господарського вжитку (таке розуміння зумовлене переважно невеликими метричними характеристиками клинка), по-третє, як предмет озброєння. У результаті аналізу поховань, що містять бронзові ножі, виявлено, що всі запропоновані підходи є реалістичними. Але необхідно брати до уваги, що бронзовий ніж є важливим маркером високого прижиттєвого статусу і, попри свої морфетричні характеристики, може нести семіотичне навантаження зброї, а відтак – надавати «військового забарвлення» похованню. Можна припускати, що не всі воїни мали настільки високі статки, аби забезпечити себе зброєю з металу. Бойовий ніж може засвідчувати високий майновий статус небіжчика.

Ключові слова: *Дніпро-Донське межиріччя, середній бронзовий вік, катакомбна культура, військові поховання, зброя, бронзовий ніж, соціальний статус.*

Протягом майже півтора століття триває дослідження катакомбної культури, проте наразі говорити про завершеність вивчення цієї безперечно яскравої археологічної культури доби середньої бронзи зарано. У наукових колах досі точаться запеклі суперечки щодо окремих аспектів існування цієї археологічної культури. Однією з проблем, яка не має остаточного вирішення, є проблема розвитку військової справи. Знахідки елементів озброєння не можна вважати вкрай рідкісними, проте їхня кількість не дає змоги припускати, що військова справа серед представників катакомбної культури посідала центральне, ключове місце. Навпаки, доволі часто дослідниками випадки зброї інтерпретуються як маркери високого соціального статусу померлого. З цією тезою важко не погодитись, адже дійсно переважна кількість поховань, які серед поховального реманенту

містять предмети озброєння, не можуть вважатися пересічними, бо суттєво насичені супровідним інвентарем. Сучасний стан вивчення піднятої проблеми дає змогу говорити про наявність диференціації в межах військового комплексу. Так, поховання з булавами є дуже рідкісними, тому цілком виправдано вважаються соціально значимими [5, 290–291; 9, 64], про що свідчить і непересічний інвентар у цих похованнях. Також маркером високого прижиттєвого соціального статусу деякі дослідники вважають сокири. Частота знахідок цього компоненту військового комплексу дещо вища за булави. Ця обставина дала змогу дослідникам ввести до наукового обігу гіпотезу щодо наявності соціальної стратифікації катакомбного суспільства та співвіднести окремі елементи з певними прижиттєвими статусами [13, 16]. Як соціальний маркер подекуди розглядалися і накопичники стріл [3, 71], особливо в тому разі, коли вони є в комплексі з іншими предметами-маркерами, або ж супроводжуються реманентом для їх виготовлення. Проте на сьогодні приділяється недостатня увага такому елементу поховального комплексу, як ножі. По-перше, цей предмет може бути використаний як зброя, тому, безперечно, заслуговує на увагу як елемент військового комплексу. По-друге, ножі представниками катакомбної культури вироблялися з металу, що вже є безперечним свідченням високого соціального статусу, адже метал був дуже дорогий. По-третє, ніж міг використовуватися суто в господарських потребах, тому його покладення під час поховання є дуже символічним. Ножі є однією з найчисленніших знахідок з металу у похованнях катакомбної культури [4, 61], що дещо зменшує можливості для їх розуміння як соціального маркера. Проте, з іншого боку, це свідчить як про значимість цього реманенту при житті, так і про його символічність у похованнях, що значно підвищує актуальність аналізу поховань з ножами та встановлення статистичних корелятивів, адже окремих досліджень чи публікацій із зазначеної тематики не було.

Як зазначалося вище, спеціальних досліджень семіотичного значення ножів у сучасній археологічній науці немає. Проте одна з наймасовіших знахідок з металу в катакомбних похованнях міжріччя Дніпра та Дону не могла не привернути увагу дослідників. Треба констатувати факт, що здебільшого аналіз залученого дослідниками поховального реманенту не здійснюється в межах усього поховального комплексу, а обмежується фіксацією наявності. В окремих випадках у межах дослідження катакомбного металокомплексу проводяться аналізи хімічного складу металу зі з'ясуванням його походження. Але здійсненню семіотичного, типологічного та функціонального аналізів присвячено лише поодинокі наукові розвідки.

Початок наукової дискусії щодо застосування ножів було покладено на світанку дослідження катакомбної культури В. Городцовим. Саме він, проводячи польові дослідження в Ізюмському повіті Харківської губернії, уперше звер-

нув увагу на цей елемент поховального реманенту. Проте спочатку ці знахідки були інтерпретовані ним як наконечники списів. Уже з часом, здійснивши аналіз знахідок та метричні дослідження, науковець дійшов висновку, що це саме ножі. Головним критерієм віднесення цього виробу з металу до категорії ножів були товщина виробу та невеликий розмір черешка, що не дозволило б використовувати зазначений реманент як наконечником списів [8, с. 196].

У розрізі теми, що розглядається, важливим аспектом є розроблені класифікації ножів. Зазвичай використовуються дві класифікації: С. Братченка і Л. Черних. За класифікацією С. Братченка, ножі з катакомбних поховань поділяються на три типи: перший привільненський, другий привільненський і листовидні [1, 49–51]. Попри те, що ножі є предметом утилітарним і при тривалому використанні можуть суттєво змінювати форму внаслідок сточування та періодичних заточувань, ніж може виступати одним із маркерів археологічних культур поряд з таким загально визнаним маркером, як кераміка. Запропонована Л. А. Черних класифікація ножів є більш розгалуженою. В її основу покладено формально-типологічні особливості виробів. За класифікацією Л. А. Черних, ножі катакомбної культури міжріччя Дніпра та Дону поділяються на 10 типів: 1 – з клинком овальної форми та закругленим кінцем і розширенням посередині леза; 2 – вузько-клинкові, короткі ножі з паралельними боками та закругленим кінцем; 3 – листовидні з розширенням ближче до черенка; 4 – з листовидними клинками та розширенням у центрі; 5 – листовидні з розширенням близько до черенка та викривленням клинка; 6 – із розширенням у центрі черенка; 7 – з вираженим переходом від черенка до клинка; 8 – ромбовидної форми із розширенням клинка в центрі; 9 – з вузькими плічками поблизу черенка та розширенням верхньої частини клинка; 10 – з паралельними сторонами клинка та клиновидним кінцем [15, 26–63]. Беручи до уваги запропоновані класифікації бронзових ножів, доцільно зазначити, що не всі типи ножів можна віднести до зброї. Значну увагу при класифікації варто приділяти метричним і типологічним характеристикам. Зокрема, клинки із закругленим кінцем навряд чи могли використовуватися як зброя; так само ножі з короткими клинками не могли використовуватися як кинджал.

На окрему увагу заслуговує праця Р. Литвиненка, який у процесі ґрунтовного аналізу поховань з металевими ножами бабинської культури здійснив як типологічний, так і функціональний аналіз цього поховального реманенту, який можна використовувати і для інших культур бронзової доби, зокрема для катакомбної, яка передувала бабинській і значною мірою збігається з останньою за ареалом. Треба зазначити, що дослідник на основі метричних характеристик доходить висновку, що тільки окремі екземпляри могли бути використані як зброя. Зроблено висновок, що металеві ножі, найімовірніше, не відбивали особливий

соціальний статус небіжчика, проте рідкісність поховань з цими виробами та значна цінність металу можуть свідчити про непересічний ранг похованого [10, 49–51].

Мета дослідження полягає в аналізі однієї категорії поховального реманенту катакомбних пам'яток міжріччя Дніпра та Дону – бронзових ножів, виявлення характерних особливостей цих поховань і з'ясування семіотичного значення ножа.

Джерельною базою цього дослідження є 505 катакомбних поховань, серед яких 36 поховальних комплексів містять у складі поховального реманенту ніж. Поховання, представлені у виборці, локалізуються в Донецькій, Луганській і Харківській областях. Поховання з ножами, що розглядаються в цій науковій розвідці, відповідають пам'яткам донецько-донської катакомбної культури (за номенклатурою С. Братченка).

Незважаючи на те, що ніж є найчисельнішою категорією з металу в катакомбних поховальних пам'ятках, частота їх знахідок перебуває на рівні 7,1 %, на що вказує статистичний аналіз джерельної бази. Звичайно, цей показник є вищим, ніж, наприклад, частотність шила (5,5 %), бронзових стрижнів (майже 1 %), бронзових сокир (0,2 %). Проте вважати поховання з бронзовими ножами пересічними недоцільно. Доволі низький рівень знахідок бронзових ножів у похованнях катакомбної спільноти насамперед пов'язаний зі значною цінністю металу та високими витратами на їх виготовлення. Зазначені вище обставини дають змогу припускати, що поховання з ножами можуть репрезентувати саме поховання заможної верхівки катакомбного соціуму. Для з'ясування характерних особливостей поховань з бронзовими ножами та виявлення ключових тенденцій доцільно провести статистичний аналіз визначених поховань.

Найперше треба зазначити, що у нашій виборці поховань з ножами повністю відсутні дитячі комплекси. У п'ятьох випадках бронзові ножі були присутні у групових захороненнях, де дітей поховано з дорослими. Наведені дані дозволяють припускати, що ніж виступає поховальним атрибутом винятково для дорослих. На жаль, брак антропологічних визначень не дозволяє здійснити кореляцію ножів зі статево-віковими показниками, хоча цей аспект може бути вкрай важливим з огляду на наше припущення щодо використання ножа як зброї. Одним із загальноприйнятих маркерів поховань катакомбної спільноти є кераміка. Дійсно, керамічні сосуди є найчисельнішою знахідкою в похованнях катакомбної культури. Саме керамічний посуд виступає маркером для виділення окремих варіантів / груп у межах катакомбної культурної області. Загалом в ареалі донецько-донської катакомбної культури середній показник знахідок кераміки дорівнює 0,76 посудини на людину, тоді як у похованнях з бронзовими ножами цей показник становить 0,96, що перевищує середній показник і може слугувати

додатковим аргументом на користь високого соціального чи майнового статусу небіжчиків з ножами. Також кожне п'яте поховання з ножем має по 2 керамічні посудини, що для культури загалом трапляється лише у кожному дев'ятому випадку. У розрізі проблематики, що розглядається, доволі важливим є здійснення статистичного аналізу поховальних комплексів, де присутні бронзові ножі й інші елементи озброєння. Наприклад, близько 11 % поховань з бронзовими ножами мають серед поховального реманенту вістря стріл, 8,3 % поховань з ножами знаходяться у комплексі з булавами, 5,5 % поховань з бронзовими ножами містять списи. Звісно, наведені статистичні відомості не можна розглядати як догматичні, адже аналіз здійснено на основі 505 поховань катакомбної спільноти ареалу, що розглядається. Можна припускати, що чисельне розширення виборки та збільшення географічного діапазону може призвести до коливання статистичних показників. У цілому статистичний аналіз свідчить про наявність корелятивів такого компоненту поховального реманенту, як бронзові ножі та зброя.

Розглядаючи поховання з бронзовими ножами, необхідно підкреслити, що найчастіше вони корелюються з іншим реманентом із металу, насамперед – з бронзовими шилами. Бронзові ножі сполучаються з шилами у 53 % випадків, тоді як бронзові шила без ножів трапилися лише у 1,5 % випадків. У цьому сенсі доречно навести влучне зауваження Р. Литвиненка, що ніж і шило являють собою дуже стійке поєднання в поховальних комплексах [10, 48], і С. Братченка, який наголошував на доцільності розгляду цього поєднання як столового набору [2, 453]. За класифікацією С. Венцла, ніж може розглядатись як неспеціалізована зброя. Відтак варто перевірити сполучуваність ножів з іншими елементами озброєння [16, 127]. Насамперед необхідно розглянути поховання з ножами в комплексі зі спеціалізованою зброєю, серед якої можна розглядати булави. Це зумовлюється тим аспектом, що булава, очевидно, була владним атрибутом і відігравала важливу роль у соціальній сфері, або зброєю, адже використання булави в побуті неможливе. Таким є поховання з Луганської області селища Миколаївка курган 5 поховання 10 (розкопки М. М. Чередниченка 1972 р.). Серед поховального інвентарю два керамічні посудини та дві курильниці, 56 кістяних кілець, 5 уламків бронзових скроневих кілець, 84 астрагали, кістка тварини, гральні кістки, бронзове шило, бронзовий кований ніж привільненського типу та навершки булави. Друге поховання, де прослідковується комплекс з булавою та ножем, походить з того самого кургану (с. Миколаївка, курган 5 поховання 21). Інвентар представлено керамічною посудиною, уламком керамічної посудини (представлено придонною її частиною; імовірно, використовувалася як жаровня), фрагмент вохри, кістка тварини, два астрагали, кістяне кільце, 10 бронзових намистин, бронзовий гак, шило, ніж листоподібної форми, навершник булави

[14, 7–13]. Також поховання з комплексом бронзовий ніж+булава відкрито у 1977 р. на Луганщині І. О. Післарієм біля села Жолобок (к. 3, п. 6). Інвентар поховання представлено керамічною посудиною, жаровнею, бронзовим ножем, бронзовим шилом, 4 випростувачами дрєвків стріл (2 з яких складено разом), товкачем, 2 роговими віджимниками, 12 наконечниками стріл, 2 наконечниками списа / дротика [12, 25–28]. Розглянуті поховання можна вважати непересічними, бо вони суттєво відрізняються від рядових поховань значною кількістю поховального реманенту. Навіть колективне поховання, що містило 5 кістяків, має показники насиченості поховальним реманентом вище середнього. Ножі у цих похованнях знайдено в комплексі з шилами, що може тлумачитися як столовий набір. З іншого боку, ми маємо справу з похованнями людей з високим соціальним статусом, а в одному випадку – поховання вояка або майстра-зброяра. Ураховуючи ці обставини, можна припустити, що ніж міг виконувати кілька функцій: по-перше, бути частиною столового набору; по-друге, підкреслювати значний соціальний статус людей суто своєю вартістю (висока вартість металу); по-третє, бути частиною військового спорядження.

Інше поховання зі спеціалізованою зброєю (спис) та бронзовим ножем походить також з Луганщини (дослідження С. Братченка та І. Післарія). Серед супровідного реманенту бронзове шило, бронзовий ніж (дослідниками ідентифіковано знахідку як кинджал – довжина 24 см), 24 крем'яні відщепи, фрагмент керамічної посудини, округла плитка пісковика, викопна мушля, 2 випростувачі стріл, крем'яний наконечник списа, бронзовий гак, 5 наконечників стріл, кістки тварин і жарівниця [7, 6–8]. Представлене поховання може тлумачитись у двох векторах. З одного боку, його можна розглядати як поховання вояка, адже серед реманенту присутній елемент спеціалізованої зброї, а саме спис. Також треба враховувати метричні характеристики ножа, який у цьому похованні має довжину 24 см і, припустимо, міг використовуватися як зброя. З іншого боку, супровідний інвентар указує на поховання зброяра, адже присутні такі елементи, як випростувачі дрєвків стріл і кременева сировина, яка використовувалася для виготовлення вістрів стріл і списів / дротиків. Проте, зважаючи на те, що за доби середньої бронзи, найімовірніше, ще не відбулося виокремлення військової професійної сфери, уніфікованість, наприклад, наконечників стріл може свідчити про наявність професійної специфікації у векторі зброярів. Цілком вірогідно, що зброярі супроводжували військових під час збройних конфліктів. Звісно, воїни за доби середньої бронзи могли і самостійно виготовляти певні елементи озброєння, проте для виготовлення окремого реманенту необхідні були професійні навички та досвід. Тому професійний зброяр не тільки супроводжував вояків, виконуючи свої професійні функції (ремонтуючи зброю та виготовляючи ті самі

наконечники), але й за певним збігом обставин брав участь у збройних сутичках, про що свідчить наявність спеціалізованої зброї та кинджала, метричні характеристики якого набагато перевищують функціональні вимоги до господарського чи столового реманенту.

Заслуговує на увагу ще одне поховання з Луганщини з міста Привілля (дослідження І. Післарія 1975 р.). Серед супровідного інвентарю дві керамічні посудини, кістки тварин, мушля, конкреція кіноварі, бронзовий ніж і шило, бронзова сокира [10, 43–45]. У цьому випадку спостерігаються маркери прижиттєвого соціального статусу, а саме дві керамічні посудини на одну людину та значна концентрація виробів із бронзи. Взагалі сокири з бронзи – знахідки далеко не другорядні та трапляються нечасто. Це зумовлено уже неодноразово підкреслено високою собівартістю виробів із бронзи. До того ж сокира вимагає значних витрат матеріалу для її виготовлення.

Доволі часто, за С. Братченком, дослідниками наголошується, що ніж у комплексі з шилом є столовим набором. Незначні метричні показники деяких ножів також натякають на їхнє господарське призначення. Наголосимо, що кожна знахідка ножа вимагає індивідуального аналізу метричних і функціональних характеристик. Зокрема, як для столового набору, так і для господарських потреб доцільно використовувати ніж, що має загострення лише з одного боку клинка. Загострення з двох боків може інтерпретуватися як зброя, або, щонайменше, арсенал для полювання. Проте врахування особливостей загострення клинка необхідно поєднувати з метричними характеристиками. На цей аспект звернув увагу І. Післарій, яким було досліджено поховання катакомбної культури біля села Преображенне у 1977 р. Поховання містить керамічну посудину, кістки тварин (знайдено як у шахті, так і в камері), вугілля й обоюдогострий ніж довжиною 12,6 см [12, 7–8]. Автором дослідження ця знахідка була інтерпретована як «кинджал». Також необхідно звернути увагу на відсутність інвентарного поєднання із шилом, тобто відсутність столового набору. Незначні метричні характеристики більшості бронзових ножів дозволяють поставити під сумнів використання останніх як зброї, проте остаточно відкидати розгляд бронзових ножів як елементу озброєння також не можна. Можливо, ножі невеликих розмірів використовувалися як поховальний реманент та несли суто символічне значення, бо покладання оригіналу ножа в поховальному ритуалі занадто дороге. Щодо останньої тези можна навести приклад, коли замість цінного предмета в катакомбному середовищі клали символічний макет. Зокрема, у похованні на Луганщині біля селища Петрівка С. Братченком і Я. Гершковичем було відкрито дитяче поховання з глиняним макетом сокири [6, 45–46]. На непересічність поховання вказувала і штучна деформація черепа, й інший супровідний інвентар. Навряд

чи дитина мала змогу за призначенням використовувати сокиру чи то в побуті, чи то у військових діях. Але однозначно вона походила з родини високого соціального статусу і для підкреслення такої приналежності був використаний макет сокири з глини замість справжньої, яка мала неабияку цінність. Так і ножі невеликих розмірів можуть символізувати військове поховання, проте самі знайдені екземпляри ножів не є військовим спорядженням, а просто символізують останнє. У таких випадках дуже важливим є аналіз контексту іншого супровідного інвентарю.

Бронзові ножі в похованнях донецько-донської катакомбної культури виконували декілька функцій і мають тлумачитись дослідниками, зважаючи на низку аспектів. Виходячи з того, що бронзові вироби були цінними, можна висунути припущення, що бронзовий ніж підкреслював високий прижиттєвий соціальний / майновий статус. Ця теза підтверджується насиченістю реманентом таких комплексів, кількість і якість якого виходить за межі середньої статистичної норми. Стійке поєднання ножа з шилом у катакомбних похованнях підтверджує висунуте С. Братченком припущення про столовий набір. Деякі ножі, насамперед з довгими нервованими клинками, можуть розглядатися як зброя, але не спеціалізована. На таке припущення натякає сполучуваність ножів з більш-менш надійними категоріями зброї, а саме – з бронзовими сокирами, кам'яними булавами, реманентом для виготовлення зброї. Можна висунути гіпотезу, що ніж супроводжує в «кінше життя» лише заможних воїнів, адже пересічні вояки не мали змоги мати таку дорогу зброю, як бронзовий ніж. Ураховуючи цінність металу, у військові поховання могли класти не нові бойові ножі, а бронзовий ніж, який з одного боку підкреслював високий майновий статус, а з іншого – мав символічне значення. Для перевірки висунутих гіпотез доцільно провести статистичні дослідження на більшій вибірці.

Abstract

The purpose of the article is to systematize and analyze the burials of the Middle Bronze Age between the Dnieper and Don rivers, which correspond to the area of the Donetsk-Don catacomb culture containing the bronze knives. The study is based on the use of methods such as comparative, historical and typological, statistical. In particular, statistical analysis shows that burials with the bronze knives of a catacomb culture is not considered to be ordinary. This is evidenced by the saturation of the accompanying burial stock, which exceeds the average indicators. It has also been found that there are correlates between burials with bronze knives and other weapons such as arrowheads, spear / dart tips, mace and ax. Some part of the bronze knives could act as weapons, moreover non-specialized weapons. To evaluate such findings in burials, it is important to analyze the accompanying inventory and other context. The relevance of this area of research to the catacomb cultural community is the lack of a generally accepted view of the significance and scope of this element of burial complexes in scientific circles. Today, there are several approaches of interpreting knives: first, as part of a table set (caused by a stable combination in burials with an awl

and considered as a knife and fork), and second, as a matter of purely household use (such understanding is predominantly predetermined because of small metric characteristics of the blade), thirdly, as a weapon. As a result of the analysis of burials containing the bronze knives, it was found that all the proposed approaches are realistic. But it should be borne in mind that a bronze knife is an important marker of high life status and, despite its morphometric characteristics, can carry a semiotic load of weapons, and therefore provide a "military color" to the burial. It can be assumed that not all warriors had such high stakes to secure themselves with the metal weapons. A combat knife can attest to the high property status of the deceased.

Keywords: Dnieper-Don inter-rivers, Middle Bronze Age, catacomb culture, military burials, weapons, bronze knife, social status.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху бронзы: (Периодизация и хронология памятников). Київ: Наукова думка, 1976. 252 с.
2. Братченко С. Н. Культура многоваликовой керамики. *Археология Украинской ССР: В 3 т.* Київ: Наукова думка, 1985. Т. 1. С. 451–458.
3. Братченко С. Н. Лук і стріли доби енеоліту – бронзи півдня Східної Європи. *Археологія*. 1989. № 4. С. 70–81.
4. Братченко С. Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу. Луганськ: Шлях, 2001. 216 с.
5. Братченко С. Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века. *Матеріали та дослідження з археології Східної України: Збірник наукових праць*. Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2006. С. 32–305.
6. Братченко С. Н., Гершкович Я. П., Дубовская О. Р., Константиненко Л. Ф., Швецов М. Л. Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1980 г. кургана у с. Царевка, Войтово, Петровка Новоайдарского и Станично-Лучанского р-нов Ворошиловградской области. Киев, 1980. 63 с.
7. Братченко С. Н., Післарій І. О. Звіт за археологічні дослідження біля сіл Новоолександрівка, Новомикільське, Нова Астрахань, х. Шевченка, с. Булгаківка / траси будівництва автошляхів в Кременському районі на Луганщині. Київ, 1973. 24 с.
8. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года. *Двенадцатый археологический съезд в Харькове в 1902 году*. Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1905. С. 174–225.
9. Дубяга А. П. Поховання катакомбної спільноти з булавами. *Збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 14–15 травня 2015*. Житомир–Вінниця, 2015. С. 63–64.
10. Литвиненко Р. О. Поховання культурного кола Бабіне з металевими ножами. *Донецкий археологический сборник*. Вып. 12 Донецк, 2006. С. 32–61.

11. Писларий И. А. Отчет об исследованиях у г. Приволье, Безгиново, Новоселовка, Песчаное в 1975 г. Киев, 1975. 126 с.
12. Писларий И. А. Отчет о работах Северо-Донецкой экспедиции института археологии АН УССР за 1977 год на территории Ворошиловоградской области. Киев, 1977. 99 с.
13. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства північного Причорномор'я. Київ: Шлях, 2005. 412 с.
14. Чередниченко Н. Н. Исследование кургана группы «Поронские могилы» на Луганщине в 1972 году. Киев, 1972. 63 с.
15. Черных Л. А. Бронзовые ножи из памятников катакомбной КИО Украины (классификация по выборке предметов – предварительные итоги). *Проблеми гірничої археології (матеріали VIII-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. Алчевськ: ДонДТУ, 2011. С. 23–79.
16. Vencl S. War and Warfare in Archaeology. *Journal of Anthropological Archaeology*. 1984. V. 3. № 2.

References

1. Bratchenko, S. N. (1976) Nizhnee Podone v epohu bronzы: (Periodizaciya I khronologiya pamyatnikov) [*Lower Don region in the Bronze Age: (Periodization and chronology of monuments)*] Kyiv: Naukova dumka, 1976.
2. Bratchenko, S. N. (1985) Kultura mnohovalikovoї keramiki // *Arkheolohiya Ukrainskoi SSR: V 3 t. [Culture of multi-roll ceramics]*. Kyiv: Naukova dumka, 1985. T. 1, 451–458.
3. Bratchenko, S. N. (1989) Luk I strily doby eneolitu – bronzы pıvdnia Shidnoi Yevropy [*Eneolithic bows and arrows – bronze of southern Eastern Europe*]. *Arkheolohia*. № 4, 70–81.
4. Bratchenko, S. N. (2001) Donetskaya katakombnaya kultura rannoho etapu [*Donetsk catacomb culture of early etapu*]. Luhansk: Shlyakh.
5. Bratchenko, S. N. (2006) Leventsovskaya krepost. Pamyatnik kulturni bronzovogo veka [*Leventsovskaya fortress. Bronze Age Culture Monument*]. Materialy ta doslidzhennia z arheologii Shidnoi Ukrainy: Zb. Nauk. prats. Lugansk: SNU im. V. Dalia, 32–305.
6. Bratchenko, S. N., Hershkovich Ya. P., Dubovskaya O. P., Konstantinenko L. F., Shvetsov M. L. (1980) Otchet ob issledovaniyakh Donetskoi ekspeditsii v 1980 h. kurhani u s. Tsarevka, Voitovo. Petrovka Novoaidarskoho I Stanichno-Luganskoho r-nov Voroshilovhradskoi oblasti [*Research report of the Donetsk expedition in 1980. mounds near the village. Tsarevka, Voitovo, Petrovka, Novoaydarsky and Stanichno-Luchansky districts of Voroshilovgrad region*]. Kiev, 1980.

7. Bratchenko, S. N., Pislariy, I. O. (1973) Zvit za arkeolohichni doslidzhennia bilia sil Novooleksandrivka, Novomykilske, Nova Astrakhan, kh. Shevchenka, s. Bulhakivka trasy budivnytstv avtosliakhiv v Kreminskomu raioni na Luhan-shchini [Report on archaeological research near the villages of Novo Aleksandrovka, Novomikilske, Nova Astrakhan, v. Shevchenko, v. Bulgakovka]. Kyiv.
8. Horodtsov, V. A. (1905) Rezultati arkeolohicheskikh issledovaniy v Izumskom uезде Kharkovskoi gubernii 1901 hoda [The results of archaeological research in the Izyum district of the Kharkov province of 1901]. Dvenadtsatii arkeolohicheskii sezd v Kharkove v 1902 hodu. Moskva: Tovarishchestvo tipografii A. I. Mamontova, 1905, 174–225.
9. Dubiaha, A. P. (2015) Pokhovannia katakombnoi spilnoty z bulavamy [Burial of the catacomb community with maces] / Zb. mater. vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizhnar. uchastiu. 14–15 trav. 2015. Zhytomyr; Vinnytsia, 63–64.
10. Lytvynenko, R. O. (2006) Pokhovannya kulturnoho kola Babyne z metalevymy nozhamy [Burial of the Babin cultural circle with metal knives]. Donetskii arkeolohicheskii sbornik. Vyp. 12 Donetsk, 2006, 32–61.
11. Pislariy, I. O. (1975) Otchet ob issledovaniyakh u h. Privole, Bezhinovo, Novoseljvka, Peschanoe v 1975 h. [Research report at the town of Privolie, Bezginovo, Novoselovka, Peschanoe in 1975]. Kiev, 1975.
12. Pislariy, I. O. (1977) Otchet o rabotakh Severo-Donetskoii ekspeditsii instituta arkeolohii AN USSR za 1977 hod na territorii Voroshilovohradskoi oblasti [Report on the work of the North-Donetsk expedition of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR for 1977 on the territory of the Voroshilovograd region]. Kiev, 1977.
13. Pustovalov S. Zh. (2005) Sotsialnyi lad katakombnoho suspilstva pivnichnoho Prychornomor'ya [The social order of the catacomb society of the northern Black Sea]. K.: Shlyakh, 2005.
14. Cherednichenko N. N. (1972) Issledovanie kurhana hruppy "Poronskie mohily" na Luhanshchine v 1972 hodu [The study of the mound of the group "Poronsky graves" in the Luhansk region in 1972]. Kiev, 1972.
15. Chernykh L. A. (2011) Bronzovye nozhy iz pamyatnikov katakombnoi KIO Ukrainy (klassifikatsiya po vyborke predmetov – predvaritelnye itohi) [Bronze knives from the monuments of the catacomb KIO of Ukraine (classification by sample of objects – preliminary results)]. Problemy hirnychoi arkeolohii (materialy VIII – ho mizhnarodnoho Kartamyskoho polovoho arheolohichnoho seminaru). Alchevsk: DonDTU, 2011, 23–79.